

Selçuklular Osmanlılar ve İslam

Tespitler, Problemler, Öneriler

AHMET YAŞAR OCAK

SELÇUKLULAR, OSMANLILAR VE İSLAM

Tespitler, Problemler, Öneriler

Ahmet Yaşar Ocak

TİMAŞ YAYINLARI | 4367

Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 92

EDİTÖR

Zeynep Berktaş

KAPAK TASARIMI

Erdi Demir

İÇ TASARIM

Tamer Turp

1. BASKI

Aralık 2017, İstanbul

ISBN

ISBN: 978-605-08-2700-2

TİMAŞ YAYINLARI

Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr

timas@timas.com.tr

   timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CILT

Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....	7
------------	---

I. BÖLÜM İSLAM, DEVLET VE TOPLUM

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLET GELENEĞİNDE MEŞRULAŞTIRICI BİR SİYASAL ARAÇ OLARAK İSLAM	11
TÜRKLER VE İSLAMİYET YAHUT BİR MİLLETİN İNANÇ VE KÜLTÜREL AİDİYET DEĞİŞİMİNE TARİHSEL AÇIDAN BİR SORĞULAMA	17
TÜRKİYE TARİHİNDE SUFİ TABANLI TOPLUMSAL HAREKETLERİN İDEOLOJİK DÜNYALARINA DAİR ÖNEMLİ BİR KAVRAM: <i>KUTUP</i>	24
İSLAM TARİHİNİN MİTOLOJİK KÜLTÜRÜNDEN KAYNAKLANAN SOSYO-POLİTİK BİR PROBLEMİ: MEHDİLİK VE MEHDİCİ HAREKETLER	32

II. BÖLÜM SELÇUKLU TÜRKİYESİ'NDE TASAVVUF

TÜRKİYE SELÇUKLULARI DÖNEMİNDE VE SONRASINDA VEFÂÎ TARİKATI (VEFÂİYYE) (TÜRKİYE POPÜLER TASAVVUF TARİHİNE FARKLI BİR YAKLAŞIM)	53
DEDE GARKIN: ORTAÇAĞ ANADOLU'SUNUN BÜYÜK VEFÂÎ-GARKINÎ TÜRKMEN ŞEYHİ (13. YÜZYIL)	84
BABAİLER İSYANI: OTUZ YIL SONRA YENİDEN BAKIŞ	107
SARI SALTIK: HALLEDİLMEMİŞ PROBLEMLER, ESKİ VE YENİ SORULAR, YENİ BİR KAYNAK.....	126

ANADOLU SELÇUKLU KÜLTÜR TARİHİNİN BÜYÜK SORUNSALI: DÖNEM ANADOLU'SUNUN BİLİMSEL VE ENTELEKTÜEL TARİHİNE DAİR.....	133
---	-----

III. BÖLÜM

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E İSLAM'IN MACERASI

OSMANLI DEVLETİ'NİN "KURULUŞ SORUNSALI" VE MENÂKİBNÂMELER (KATKILAR, SORULAR, DÜŞÜNCELER)..	143
MODERN OSMANLI TARİH YAZICILIĞININ DEVASA SORUNSALI: OSMANLI İMPARATORLUĞU VE İSLAM.....	151
OSMANLI İMPARATORLUĞU VE İSLAMÎ BİLİMLER MESELESİNE DAİR	161
OSMANLI "RESMÎ (YAHUT İMPARATORLUK) İDEOLOJİSİ" MESELESİ.....	167
TÜRKİYE TASAVVUF TARİHİ YAZICILIĞINDA MELÂMÎLER (YAKLAŞIMLAR, KATKILAR, SORUNSALLAR).....	177
BEKTAŞÎ TARİKATI	195
CUMHURİYET'İN İSLAM'I YENİDEN İNŞA SÜRECİNDE SON DÖNEM OSMANLI ULEMA VE SUFİYYESİ.....	234

IV. BÖLÜM

TÜRKİYE DİNİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL TARİHİNİN PİRLERİ: KÖPRÜLÜ VE GÖLPINARLI

"POST MORTEM" ELEŞTİRİLERİN ODAĞINDA "KÜLT" BİR TARİHÇİ: FUAT KÖPRÜLÜ	243
AHMED YESEVÎ VE YESEVİLİK ARAŞTIRMALARINA GENEL BİR BAKIŞ VE DEĞİŞEN KÖPRÜLÜ MODELİ	258
TÜRKİYE TASAVVUF TARİHÇİLİĞİNİN "MÜTEBAHHİR" ÂLİMİ: ABDÜLBAKİ GÖLPINARLI	268
İNDEKS	275

I. BÖLÜM
İSLAM, DEVLET VE TOPLUM

MÜSLÜMAN TÜRK DEVLET GELENEĞİNDE MEŞRULAŞTIRICI BİR SİYASAL ARAÇ OLARAK İSLAM*

Giriş

Ne hikmettir bilinmez, bizim tarih yazıcılığımızın genellikle hep devleti merkeze alan, devletin gözünden, devlet açısından bir tarih yazıcılığı olması, Türkiye tarih yazıcılığı açısından bizzat tarihçilerin tartışması gereken başlı başına bir problemdir. Bunun için bizim tarih yazıcılığımız, başta bizatihi toplumun tarihi olmak üzere bilim, düşünce ve kültür tarihi, hele hele zihniyet tarihi, hatta gerçek bir sosyal tarihçilik açısından hâlâ çok zayıf bir tarihçiliktir. Ama bu defa bizim devletçi tarih yazıcılık geleneğimize uygun olarak işte böyle bir konu seçtik.

Bu makalenin amacı, Müslüman Türk devlet geleneğinde İslam'ın meşrulaştırıcı bir siyasal araç olarak kullanılması vakiasını bir tarih sorunsalı olarak tartışmaya açmaktır. Bu konunun, Müslüman Türk devletlerinin tarihini iyi anlamamız ve değerlendirmemiz açısından şahsen çok önemsedığımız bir sorunsal teşkil ettiğini münhasıran belirtmek isteriz. Çünkü bu mesele, tarihçiler için her şeyden önce bilimsel ve entelektüel bir merak konusu olduğu kadar, bunun da ötesinde, fiilen günümüzde Türkiye dâhil, bütün Türki Cumhuriyetlerde ve İslam dünyasında hayatiyetini sürdürmekte ve hep sürdürecektir olup; Batı dünyasında bugün *İslamofobi* denilen "korku algısı"nın altında yatan temel bir meseledir.

Bu ciddi sorunsalı bir makalenin sınırları içinde tam manasıyla ortaya koyup tartışabilmenin mümkün olmadığını bildiğimizi de hemen belirtelim.

Bu tartışmayı yapabilmek için ilk aşamada, sadece Türk tarihini değil, daha İslam'ın Medine döneminden başlayarak Emevî ve Abbasî dönem-

* I. Uluslararası Türk Devlet Yönetimi Geleneği Kongresi, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi), 3-4 Nisan 2014, Bişkek-Kırgızistan.

lerini, *tavaif-i mülük* dediğimiz, Abbasî İmparatorluğu'nun merkezkaç sürecini, Türklerin İslam'ı kabulüyle Karahanlı Devleti'ne kadar uzanan tarihsel süreci göz önüne almak olduğuna, özellikle dikkat çekmek isteriz.

Ancak bundan sonra ikinci aşamada bu sürecin tetkikinin sağladığı verileri de kullanarak Karahanlılar, Gazneliler, Harezmsahlar, Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Timurlular, Memlükler, Safevîler, Babür İmparatorluğu'nda ve nihayet yalnız İslami dönem Türk tarihinin değil, bütün bir İslam tarihinin en büyük, en uzun süreli ve en medeni devleti olan Osmanlı İmparatorluğu'nda vakıanın nasıl tezahür ettiğini anlayabiliriz. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam'ın içeride ve dışarıda meşrulaştırıcı bir siyasal araç olması meselesi, zihniyet, metot, araçlar, uygulama ve sonuçlar olarak çok boyutlu, başlı başına bir sorunsaldır. Malzemesinin bolluğu ölçüsünde de bir o kadar zordur.

Kavramsal çerçeve

Gerekli gördüğümüz bu girişten sonra, "Müslüman Türk devlet geleneğinde İslam'ın siyasal bir araç olarak kullanılması" ifadesinden, ne kastettiğimizi açıklayalım. Bu ifadeyle kısaca Müslüman Türk devletlerinin İslam'ı sadece bir inanç, ibadet, muamelat ve ahlak sistemi, değil, aynı zamanda bir kendini meşrulaştırma, siyaset etme, yönetme ve başka devletlerle ilişki kurma aracı olarak kullanmalarını ve bunun zihniyet ve metot boyutlarını kastediyoruz. Aslında sadece Türkler değil, İslam tarihindeki bütün devletler için İslam'ın bir siyaset aracı olarak fonksiyon icra ettiği tarihsel bir gerçekliktir. Buradaki "kullanma" tabirini pejoratif manada değil, sosyolojik manada kullanıyoruz. Bu manada İslam bizzat bir din olmanın ötesine geçerek devletin bizzat kendisine, kendini algılama biçimine, yönettiği topluma, uluslararası ilişkilerine adeta şekil ve düzen veren siyasal bir mahiyet, başka bir ifadeyle resmî bir ideoloji niteliği kazanmaktadır, ki asıl mühim olan bunun nasıl ve hangi şartlar dâhilinde meydana geldiğini anlayabilmektir.

İslam bu fonksiyonunu daha Medine döneminden itibaren bizzat Peygamber'in hayatında icra etmeye başlamış ve devletlerarası münasebetlerde bilfiil göstermiştir. Bu dönemden itibaren Müslüman Araplar Hicaz muntakasından dışarı taşarak yaklaşık elli yıl gibi kısa bir süre içinde Münbit Hilal (Fertil Crescent) denilen toprakları fethedip yerleşmek suretiyle iki büyük İslam imparatorluğu, dolayısıyla büyük bir medeniyet yaratmışlardır.

Bu, İslam'ın bir fetih ve iskân, bir yönetim ve hukuk düzeni tesis etmek suretiyle bir devlet düzeni oluşturma aracı olduğunu da gösteriyor. İslam'ın bu siyasal niteliği onu Hristiyanlıktan ve Musevilikten çok farklı bir düzleme yerleştirir. Kanaatimizce bugün Batı dünyasındaki İslam korkusunun altında da esasında İslam'ın bu vasfı yatmakta ve hep korku ve endişe kaynağı olmaktadır. İslam bu karakterini, bizatihi bir din olmasından değil, fakat ortaya çıktığı topraklardaki "devletsizlik" ortamı şartlarında zorunlu olarak edinmiştir. Medine'ye hicret eden Peygamber, bu ortamda ister istemez bir devlet kurucusu olmuş, İslam bu "devletsizlik" ortamının tabii neticesi olarak yavaş yavaş siyasal bir karakter de kazanmaya başlamıştır.

Kısmen Emevî fakat asıl Abbasî dönemi artık devlet ve İslam'ın birbirinden ayrılmayan, birbiri içine geçmiş bir yapıya dönüştüğü çok önemli bir dönemdir. Mâverdî'nin 11. yüzyılda "*ed-dinü ve'devletü tev'emâni lâ yefterikân*", yani "din ve devlet birbirinden ayrılmaz ikizlerdir" şeklindeki meşhur veciz formülasyonu, aslında *de facto* bir durumu tespit etmenin ötesinde bütün bir İslam dünyasında geçerli olacak bir siyaset teorisinin temelini atmıştır. Artık İslam bundan böyle Osmanlı İmparatorluğu dâhil, bütün orta ve yeniçağların Müslüman devletlerinde cari olacak bir siyaset aracı hüviyetiyle zamanımıza kadar gelecek, mesela İran'da önce 1501'deki Safevî Devleti'yle, zamanımızda ise 1979'daki ihtilalle tam manasıyla bir siyasal araç olarak kullanılışının en çarpıcı örneklerinden birini sergileyecektir.

Devlet ve İslam'ın bu iç içe geçişi, İslam öncesi dönemden beri Gök Tanrı'nın bahsettiği kut sayesinde halkın saadeti için hükümran olduğuna ve bizzat Gök Tanrı tarafından seçildiğine inanılan kaan veya hakanı, İslam'ın kabulüyle "*es-sultânu zillulâhi fi'l-âlem ye'vî ileyhi kullü'l-halâik*", yani bütün mahlûkatın kendisine sığındığı Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" yapmıştır. Artık Türk sultanları, Timur'un türbesinin iç duvar kuşağındaki muhteşem altın yaldızlı sülüs hatta vurgulandığı üzere, "*kendilerine itaatin Allah'a itaat, kendilerine isyanın Allah'a isyan*" sayıldığı, aynı zamanda yüce bir manevi otorite, bir adım sonrasında ise Allah'ın halifesidirler. Bu, İslam siyaset düşüncesinin tarihindeki, Peygamber'in ve dört halife döneminin sonrasında oluşan en büyük kırılmadır ve Müslüman hükümdarlara Peygamber'in olduğundan çok daha üst bir mahiyet kazandırarak adeta bir İslami inanç mahiyetini almıştır. Bu zihniyetin bütün bir İslam kamuoyunda köklü bir tarzda yerleşmesi, hükümdarların İslam adına hareket etme konusunda yetki ve tasarruf

alanlarını -zaman zaman bazı mekanizmalarca kontrol edilse bile- güçlü hükümdarların elinde olabildiğince genişletmiştir.

Bu noktadan sonra İslam artık Türk devletleri için çok işlevli bir siyaset aracı olarak esas itibarıyla şu üç şekilde belirgin olarak ortaya çıkacaktır:

1- İslam, Müslüman hükümdarların kişisel karizmasını ve kamuoyu nezdindeki meşruiyetini, dolayısıyla hem dünyevi hem dinî otoritesini inşa etmiştir.

Hükümdarlar ne kadar dindar olurlarsa ulema, sufiyye ve halk nazarında o kadar itibar görürler. Yaptırdıkları abidevi câmiler, medreseler, tekkeler, sair sosyal yapılar, dindarlıklarının bir göstergesi, hükümdar olarak sorumluluklarının bir gereği olduğu kadar, belki daha temelde tebaalarına İslam'ı bizzat kendi şahıslarında temsil ettiklerini ve bu sebeple tebaalarından mutlak itaat beklediklerini o yapılar vasıtasıyla hergün hatırlatan bir meşruiyyet aracı olarak da düşünülmelidir. Türk hükümdarlarının bizim muhafazakâr tarihçiliğimizde sadece dindarlıklarının göstergesi olarak yorumlanan ulema ve sufi çevrelerle ilişkilerinin, biraz daha dikkatli bakıldığında, bir açıdan da tarafların karşılıklı olarak maddi ve manevi statülerini pekiştiren yazılı olmayan siyasal bir akit olduğu görülecektir. Tuğrul Bey'in hükümdar olur olmaz Baba Hemşa ve Baba Tahir-i Uryân-ı Hemedâni'yi ziyareti, ellerini öperek hayır dua ve nasihat istemesi, onların da ona genel geçer tanıdık nasihatlar etmesi, bu henüz Müslüman olmuş kudretli göçebe hükümdarın kamuoyundaki siyasal mevcudiyetinin ve otoritesinin tasdikidir.

Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın Dede Garkın ve Baba İlyas gibi geçimsiz göçebe sufilere toleranslı ve saygılı yaklaşımı, onlara vakıflar tahsis etmesi, İslam dünyasından gelen ulema ve sufilere büyük imkânlar sağlaması, bir bakıma politik bir tavidir. Amacı, ülkesinin gelişmesini sağlayacak bilimsel ve kültürel bir zemini inşa etmek olduğu kadar, onların desteğini arkasına alarak otoritesine meşruiyyet kazandırmak olduğu da görülmelidir. Osman Gazi'nin Şeyh Edebalı ile yakınlığı, onun kızını alması, kendi açısından nasıl konar göçer Türkmen taifesinin nabzını tutmayı ve kendine bağlılık ve itaatlerini sağlamayı amaçlıyorsa diğer yandan bu ünlü şeyhin bu genç ve kudretli gaziye desteklemesi de hiç şüphesiz onun sayesinde şahsi nüfuz ve itibarına kalıcılık sağlamayı hedefliyordu. Orhan Gazi'nin Geyikli Baba'ya karşı tavırları, bu yaşlı Vefai şeyhinin bütün istiğnasına rağmen sonunda onu pes ettirerek kendine yaklaşmaya ikna etmesiyle sonuçlanmış, böylece Orhan Gazi de

ona vakıflar bağışlayıp tekke yaptırarak beylik topraklarındaki isyancı Babai dervişlerinin itaatını garanti altına almış oluyordu.

2- *İslam, Türk hükümdarların fetihçi, yayılmacı siyasetlerine "cihad ve gazâ" ideolojisi vasıtasıyla bir meşruiyet alanı açmıştır.*

İslam'ı kabul eden Satuk Buğra Han, kendi soydaşları üzerinde gerçekleştirmek istediği hâkimiyetini, onları ihtida ettirerek fiiliyata geçirmiştir. Olcaytu Hüdabende, hâkimiyetini kabul ettirmek istediği Gilan'ı, halkını Müslüman olmaya zorlayarak bunu sağlamak istemiştir. Osmanlı sultanları topraklarına el koymak istedikleri Anadolu Beyliklerini, kendilerini arkadan vurarak Balkanlar'daki cihad ve gazâ hareketlerini engelledikleri gerekçesiyle ortadan kaldırmışlardır. Timur Anadolu'yu tarumar edip yağmalamasına, Yıldırım Bayezid'in cihad ve gazâyı bırakıp Müslüman beylerin topraklarına saldırdığı ithamını gerekçe göstermiştir. Fatih Sultan Mehmed'in Kostantiniye'yi ısrarla fethetmek istemesinin temeldeki hedefinin, Peygamber'in müjdesine mazhar olmanın çok ötesinde hayalindeki evrensel imparatorluğu gerçekleştirmek olduğu, bizi şaşırtmamalıdır. Yavuz Selim ve Şah İsmail arasındaki müthiş siyasal mücadelenin zahirdeki gerekçesi, birinin "halkının inançlarının ifsad edilmesini" engellemek, ötekini ise "Yezid'in tahtını başına geçirmek" arzusu olmuştur. Ama Yavuz'un amacı "bir cihan imparatorluğu kurmak", Şah İsmail'in asıl amacı ise Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısını çökerterek yeni kurduğu devletini bu güçlü devlete karşı emniyete almaktır. Sultan Abdülhamit'e izafe edilen *İttihad-ı İslam* (panislamizm) politikasının amacı, İslam dünyasını siyaseten birleştirmek gibi bir ütopyayı gerçekleştirmek değil, hilafetin nüfuzunu kullanarak emperyalist Batı'nın hegemonyasındaki Müslüman ülkeleri uyanışa ve direnişe sevk etmektir.

3- *İslam, Siyasal iktidarların egemenliklerine yönelik kişisel veya toplumsal muhalefet hareketlerini bastırmada onların elinde "zendeka ve ilhad" yahut "rafz u ilhad" gibi çok etkili bir silaha dönüştürülmüştür.*

Yalnız Türk hükümdar veya sultanları değil, halifeler ve bütün Müslüman hükümdarlar, tebaaları içinde oluşan kişisel veya toplumsal muhalefet hareketlerini *zendeka ve ilhad* silahını kullanarak kamuoyu önünde mahkûm etmiş ve aslında bütünüyle siyasi olan ağır cezalarla cezalandırmışlar, hatta çoğu zaman ölüme mahkûm etmişlerdir. Abbasî Halifesi Me'mun'un kurduğu *Mihne* teşkilatı bu politikanın bir ürünüdür. Osmanlı döneminde, 16. yüzyıldaki Melâmî ve Gülşenî hareketine

uygulanan idam cezaları, bu politikanın en çarpıcı örneklerini oluşturur. 15. yüzyılda Fatih'in Anadolu'da sert bir şekilde uyguladığı konar-göçer Türkmenleri yerleşikliğe zorlayarak vergiye bağlama politikasının yarattığı tepkiyi, 16. yüzyılda mahirane bir biçimde kullanan Safevî propagandasının kışkırttığı Kızılbaş Türkmen muhalefeti, *rafz u illhad* ithamıyla önlenmeye çalışılmıştır. Bu mücadelenin İslami gerekçesini oluşturmakla vazifelendirilen müftü Sarı Görez Hamza'nın ve İbn Kemal'in verdiği Kızılbaş Türkmenleri *râfızî ve müllhid* ilan eden fetvalar, iç ve dış İslam kamuoyu önünde Kızılbaşları ve Safevîleri mahkûm etmeye yönelik bütününüyle siyasal fetvalardır. Fakat madalyonun bir de muhalif çevrelerle ilgili yüzü vardır: Onlar da aksi İslami gerekçeleri kullanarak kitleleri siyasal iktidara karşı harekete geçirmişlerdir. Onların kullandığı gerekçe ise sultanların Allah'ın ve Peygamber'in yolundan saparak zulüm ve baskı yoluna sapmalarıdır.

Buraya kadar ancak ve ancak satır başları ve bazı örnekleriyle temas etmeye çalıştığımız Müslüman Türk devlet geleneğinde İslam'ın siyasal bir araç olarak kullanılması sorunsalı, görüldüğü gibi belki ilk bakışta Kristof Kolomb'un yumurtası gibi basit görünen ama temelde Türk devletlerinin iç ve dış politikalarını daha doğru anlamamız ve analiz etmemiz konusunda ciddi ve önemli rolü olan bir sorunsaldır. Yüzyıllara yayılan uzun soluklu bir tarih sorunsalı sıfatıyla zihniyet, kullanılan araçlar, uygulanan yöntemler ve elde edilen sonuçlar olarak ciddi bir şekilde analiz edilmeyi hak ediyor.

TÜRKLER VE İSLAMİYET YAHUT BİR MİLLETİN İNANÇ VE KÜLTÜREL AİDİYET DEĞİŞİMİNE TARİHSEL AÇIDAN BİR SORGULAMA*

Konuya girmeden önce şunu hemen belirtelim ki yazı başlığının çok geniş bir kapsamı olmasının ötesinde, ne kadar netameli ve bir o kadar sorunsallarla dolu, çok yönlü bir tarihsel olguyu yansıttığını bilmiyor değiliz. Yüzlerce yıldan beridir içinde yaşanılmasına ve Bernard Lewis'in tabiriyle, "başka Müslüman milletlerden daha fazla Türklerin benliğine derinden nüfuz etmesine" rağmen, İslam'ın Türkler tarafından kabul ediliş serüveninin, -birkaç istisnanın dışında- Türk tarihçilerinin neredeyse anlaşılmasız derecede lâkayt kaldıkları konulardan biri olması, çok düşündürücü ve dikkat çekicidir. Kastettiğimiz şudur: Türklerin İslam'a girişi gibi hem kendi tarihlerini hem de dünya tarihini çok derinden etkileyen büyük bir tarihsel olgunun, farklı zaman ve mekânlardaki siyasal, toplumsal, kültürel ve inanç boyutlarının ayrı ayrı pek çok monografinin konusu olması gerekir. Hal böyleyken çok sınırlı sayıda bilimsel tarih çalışmasında -o da daha yeni yeni- ele alınmaya başlaması, doğrusu Türk tarihçiliği adına inanılmaz ve anlaşılmasız bir durumdur. Daha önce birkaç defa çeşitli yazılarımızda belirttiğimiz gibi,¹ daha genelde Türkiye sosyal bilimciliği de bu konuda hâlâ izahı güç bir lâkaytlığın içindedir.

Son yıllarda dışarıda ve içeride değişik araştırmacılar tarafından eleştirilmeye başlanan Fuat Köprülü'nün ünlü *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* ve *Türk Tarih-i Dinisi* isimli eserleriyle, modern tarihçilik anlayışı çerçevesinde ele alınmaya başlayan Türklerin Müslümanlığa geçiş tarihinin çok az itibar görüşünün, bir yanıyla Cumhuriyet Türkiye'sinin hayata geçirdiği pozitivist ve laik Batıcı modernleşme projesiyle başla-

* *Yarmakan: Semih Tezcan'a Armağan*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. 13, yıl: 13, s. 251-260.

1 Msl. bk. A. Yaşar Ocak, "Türkiye, İslam, üniversiteler ve sosyal bilimler", 2004 yılında TÜBA'da verilen konferans (şurada yayımlanmıştır: A. Yaşar Ocak, *Türkiye Sosyal Tarihinde İslam'ın Macerası*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 232-236.)

tilan derin kültür değişimiyle ilgili ideolojik bir boyutu olduğu bizce tartışmaya gerek bırakmayacak kadar açık olduğu gibi,² bir yanıyla da bu alanda çalışmanın gerektirdiği bilgisel alt yapı donanımının zorluğuyla ilgili diğer bir boyutu olduğu da muhakkaktır. Ama konunun biri ilgili tarih kaynaklarıyla, diğeri genelde Türk ortaçağ tarihçiliğinin zayıflığı ile alakalı iki boyutu daha vardır. Bilindiği gibi Türkiye üniversitelerindeki tarihçilerin büyük kesimi Osmanlı tarihiyle uğraşır; çünkü Osmanlı tarihi, ortaçağ tarihçiliğine nispetle daha kolay bir bilimsel altyapı gerektirir. Bu durumun Türkiye tarihçiliği açısından tartışılması gereken çok ciddi bir mesele olduğu açıktır, ama yeri burası değildir.

Türklerin Müslüman olmasının tarihi diyebileceğimiz bu devasa sorunsalla ilgili Türkiye'deki sınırlı sayıda çalışmalara kronolojik olarak baktığımızda, Köprülü'den sonra, Osman Turan'ın genel mahiyette, ama çok önemli noktalara vurgu yapan ve birtakım ilginç tezler ortaya atan toplam 60 sahife tutarındaki altı makalesini,³ tam anlamıyla konuya yoğunlaşmamakla beraber Emel Esin'in bir kitabını,⁴ Hakkı Dursun Yıldız'ın, konunun daha ziyade siyasal tarih boyutunu işleyen eserini;⁵ Zekeriya Kitapçı'nın hamaset yanı ağır basan kitaplarını⁶ zikredebiliriz.

Bu sorunsal genel çerçevede son olarak Fatih M. Şeker'in⁷ ve Sönmez Kutlu'nun kitapları ile⁸ sanki ciddi bir biçimde ele alınmaya başlayacakmış umudunu uyandırdı. Bu mesainin daha mikro sorunsallara değinilerek devam etmesini diliyoruz.

Çok ilginçtir ki aynı sorunsal 2002 yılından itibaren, adeta yeniden keşfedilen Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları üzerinden ele

2 Bu konuda. Bk. A. Yaşar Ocak, "Türk ve Türkiye tarihinde İslam'ı çalışmak yahut arı kovanına çomak sokmak", *Toplum ve Bilim*, Sayı: 91, Kış 2001-2002, s. 100-114.

3 Osman Turan, "Türkler ve İslâmiyet", *Selçuklular ve İslamiyet* (Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971) içinde ilk makale; "İslâmiyet ve Türkler", "İslâmiyet'in Mâverâünnehir'de yerleşmesi", "İslâmlaşmayı kolaylaştıran sebepler", "İslâmiyet'in millî din olması" ve "Türk ve İslâm mefkûrelerinin kaynaşması", *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, c.1 içinde. Bunların toplu bir eleştirel değerlendirmesi mahiyetindeki bir yazı için bk. A. Yaşar Ocak, "Türkiye tarihçiliğindeki Türkler ve İslamiyet: Osman Turan'ın çalışmaları üzerine kısa bir bakış", *Ortaçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri (Selçuklu Dönemi)*, Kitap Yayınları, İstanbul 2011, s. 238-246.

4 Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslam'a Giriş*, İstanbul 1978.

5 Hakkı D. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

6 Msl. bk. Zekeriya Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyetin Yayılışı*, Konya 1988.

7 Fatih M. Şeker, *İslamlaşma Sürecinde Türklerin İslam Tasavvuru*, TDV Yayınları, Ankara 2010.

8 Sönmez Kutlu, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

alınmaya başladı. Adaşım Ahmet Ocak'ın 2002 yılında yayımlanan Büyük Selçuklular'ın dinî siyasetine dair kitabı⁹ ile 2006'da Seyfullah Kara'nın Anadolu Selçuklularının İslam anlayış ve yorumlarını konu edinen tezli kitabını¹⁰ bu meyanda zikretmeliyiz. Bu ikisini yine Fatih M. Şeker'in bu defa Büyük Selçuklular'la Anadolu Selçuklularının İslam algısını ilk kitabındaki aynı şablonla ciddi bir biçimde ele alan kitabı takip etti.¹¹ Bu arada biri dışarıda diğeri içeride olmak üzere, Büyük Selçuklular'ı daha çok sosyal ve kültürel tarih açısından irdeleyen iki kitabı da listeye ekleyelim.¹²

Türkiye dışında ise son yıllarda İndiana Üniversitesi'nden tarihçi Devin DeWeese'nin, Orta Asya'nın İslamlaşma süreci ve bu çerçevede Ahmet Yesevî, Yesevîlik ve Nakşibendîlik konusuna yoğunlaşan kitap ve makaleleri ile münhasıran bu konunun tasavvufi boyutuna eğildiğini söyleyelim.¹³

İşte -burada bizim görmediğimiz veya anmayı unutmuş olabileceğimiz hariç- liste bu kadar kısadır. Bunların dışında Türkiye'de popüler ve ideolojik tarihciliğin konuyu aydınlatmaktan çok, sanki sıradan okurun kafasını karıştırmayı hedef alan birkaç kitabını burada zikretmeyeceğim.¹⁴ Ama Osman Turan'ın her biri bir değil birkaç kitabına konu

-
- 9 Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002; Fatih M. Şeker, *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.
- 10 Seyfullah Kara, *Selçuklular'ın Dinî Serüveni: Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Plânı*, Şema Yayınları, İstanbul 2006.
- 11 Fatih M. Şeker, *Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011.
- 12 *Seljuks: Politics, Society and Culture*, eds. Christian Lange-Songül Mecit, Edinburgh Un. Press, 2011; Mehmet Ersan- Mustafa Alican, *Selçukluları Yeniden Keşfetmek (Büyük Selçuklular)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.
- 13 Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, The Pennsylvania State Univ. Pres, 1994; "The Mashâ'ikh-i Turk and the Khojagân: Rethinking the links between the Yasawî and Naqshbandî sufi traditions", *J IS*, 7/2 (July 1996), pp. 180-207; "Yasawî Sayhs in the Timurid Era: Notes on the social and political role of communal sufi affiliations in the 14th and 15th centuries", *Oriente Moderno*, XV (LXXVI)/2, 1996, pp. 173-188; "The Yasawî order and Persian hagiography in seventeenth century Central Asia...", *The Heritage of Sufism, III: Late Classical Persianate Sufism (1501-1715). The Safavid and Mghal Period*, eds. Leonard Lewisohn and David Morgan, Oxford 1999, pp. 387-414; "Sacred history for a Central Asian town. Saints, shrines and legendes of origin in history of Sayram, 18th-19th centuries", *RMMM*, LXXXIX-XC (2000), pp. 245-295.
- 14 Msl. bk. Turgut Akpınar, *Türk Tarihinde İslamiyet*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, Erdoğan Aydın, *Türklerin Müslümanlaştırılmasının Resmî Olmayan Tarihi*, Başak Yayınları, Ankara 1994, 2. bs.

olacak ehemmiyetteki sorunsallara temas ederek ısrarla tarihçilerin ve ilâhiyatçıların dikkatlerini çekmeye çalışan, ne yazık ki peşinden 2000'li yıllara kadar kimsenin gitmediği makalelerinin önemini vurgulamadan da geçemeyeceğiz. Bu makalelerin her biri ayrı ayrı kitap olacak kadar geniş muhtevaya işaret eden değerli yazılardır. Fakat bunlarda hemen her cümlede hissedilen milliyetçi bir vurgu vardır.

Bizim bu kısa yazımız, Türklerin İslam'ı kabulünün özet bir tarihi olmayacak, ama bu tarihin ihtiva ettiği, görebildiğimiz kadarıyla üzerinde pek durmadığımız, hamasetin ve ideolojik yaklaşımların ötesinde, ciddi sorgulamalara tâbi tutarak tartışmadığımız bazı sorunsallara dikkat çekmek niyetiyle yazılmıştır. Altını çizmek istediğim sorunsalları şu iki ana grup içinde toplayabiliriz:

1- Türklerin İslam'ı kabul süreciyle ilgili olanlar,

2- İslam'ın kabulünün Türklerin sonraki tarihleri boyunca siyasal, toplumsal ve kültürel hayatlarında hasıl ettiği sonuçlara, sebep olduğu değişimlere dair olanlar,

Birinci gruptaki sorunsalları şöyle sıralayabiliriz:

1) İslam'la ilk karşılaşan ve onu kabul eden, "Türkler" adı altında genel bir şekilde nitelediğimiz kesimler hangileriydi? Bugüne kadar ilk Müslüman Türklerin Karahanlılar olduğu, eldeki bazı tarihsel verilerden yola çıkılarak genel kabul görmüştür. Bu meyanda elimizde *Tezkire-i Satuk Buğra Han* adındaki 11. yüzyılda kaleme alındığı kabul edilen bir metin mevcuttur.¹⁵ Oysa Orta Asya'nın geniş steplerinde yaşayan çeşitli Türk boylarından hangilerinin hangi tarihlerde ne suretle İslam'ı kabul ettikleri kesin olarak henüz çok tatminkâr bir biçimde araştırılıp tartışılmış ve ortaya konmuş değildir.

2) Türklerin İslam'la ilk temaslarının, 8. yüzyılda, Müslüman Arapların Asya fetihleri sırasında vukû bulduğu, yani 750 tarihindeki Talas muharebesinin uyandırdığı ilk tepkilerin arkasından uzun bir süre sonra, 10. yüzyıldan itibaren bu yeni dini kabule başladıkları bilinir. Türkler Arap yöneticilerinin katı siyasetleri yüzünden önce tepki duydukları İslam'ı sonra nasıl ve hangi sebeplerle kabullenmeye yöneldiler? Bu büyük değişimde etkili olan siyasi, ekonomik ve kültürel etkenler hangileridir? Bu kabul süreci nasıl başlamış ve nasıl gelişmiştir? Bu süreçte

15 Bk. R. Barkley Shaw, *A Sketch of the Turki Language as Spoken in Eastern Turkestan*, Lahore 1875; Fernand Grenard, "Satuk Buğra Han menkabeti ve tarih", çev. O. Turan, *Selçuklular ve İslamiyet* (İstanbul 1971) içinde.

bizzat Müslüman Arapların ve Farsların ne gibi rolleri olmuştur? Özellikle Arap ve bilhassa Fars tüccar ve sufilerinin bu olaydaki payları nedir?

3) Tasavvufun Türklerin İslam'a giriş sürecindeki tarihsel rolü nedir? Asıl etken bu mudur? Yahut tasavvufla birlikte, başka birtakım âmiller manzumesi mi söz konusudur?

4) Tasavvufi çerçevede Ahmed Yesevî'nin ve Yesevîliğin rolü gerçekte nedir ve ne kadardır? Bu rol, Fuat Köprülü'nün Türkçülük cereyanının bir "Türk İslamı yaratma" idealinin dorukta olduğu bir dönemde, o rüzgârların tesiriyle yazdığı ünlü kitabının sebep olduğu fazla büyütülmüş bir algılama mıdır bunun tarihsel gerçeklik payı nedir? Orta Asya Türklerinin İslam'ı kabulü sadece tasavvuf ve o çerçevede de bir tek Ahmed Yesevî faktörüyle izah edilebilir mi? Yoksa -her ne kadar bugün bilmesek de- başka benzer şahsiyetlerin de varlığı söz konusu mudur?

5) Türklerin İslam'ı kabul süreci ile ilgili olarak bugüne kadar genellikle Türkiye'de iki ideolojik tez ileri sürüle gelmiştir. Bunlardan biri, Türklerin "kılıç zoru" ile Müslüman oldukları; diğeri, hiçbir zora tabi olmadan, kendiliklerinden İslam'ı kabul ettikleri şeklindedir.

Bu iki tez'in türevi olarak

- a) Türklerin Müslüman olmakla İslam'ı şereflendirdikleri;
- b) Türklerin İslam'ı kabul etmekle şereflendikleri;
- c) İslam'ı kabul etmenin Türk tarihindeki en büyük hata olduğu;
- d) Türklerin Müslüman olduktan sonra bazı "millî" hasletlerini kaybettikleri;
- e) Ancak İslam sayesinde Türklüklerini ve benliklerini kuyabildikleri;
- f) İslam'a girdikten sonra Türklerin ancak gerçek anlamda medenîleştikleri şeklinde alt-tezler ileri sürülmüştür.

Bu tezlerin tarihsel ve bilimsel kıymetlerinin ideolojik ve hamasî yaklaşımların ötesine geçerek hâlâ ciddi bir şekilde tartışılmadığı kanaatindeyiz. Oysa Türkiye'de hemen her gün görüldüğü gibi, -bazı akademik tarihçilik çevreleri de dâhil- her ideolojik kesim bu tezlerden kendine uyan birini kabul etmiş ve o doğrultuda kendine sanal mahiyette bir "Türklerin Müslüman oluş tarihi"ni yaratmıştır.

Mesela Türkiye'de bazı tarihçilerin ileri sürdüğü gibi, "Türklerin zaten Müslüman olmadan önce de tek Tanrı'ya inandıkları", bu yüzden kolayca İslam'ı kabul ettikleri şeklindeki tezin tarihsel gerçeklik ve bilimsellik açısından kıymetinin ciddi olarak tartışıldığı kanaatinde değiliz.

6) Hep vurgulana geldiği üzere, Türkler gerçekten daha ilk elde, hiçbir siyasi ve ekonomik beklentinin tesirinde kalmaksızın, İslam'ın üstün vasıflarını ve inanç esaslarını kolayca kavrayıp benimsemişler ve kendilerini onun önerdiği hayata çabucak adapte mi etmişlerdir? Türklerin Müslüman oluşunda siyasi ve ekonomik beklentilerin, o dönem İslam uygarlığının bir mensubu olmanın sağlayacağı muhtelif avantajların tesiri yok mudur?

7) "Moğol istilasının Orta Asya Müslümanlığı üzerindeki etkileri ne olmuştur?" gibi, kanaatimizce çok ciddi bir sorunsalın da bazı spekülasyonlar ve farazyeler dışında, sağlam bir çözümlemesinin henüz ortaya konulmadığını düşünüyoruz. Mesela Moğol sonrası dönemde, Orta Asya'da istilanın sebebiyet verdiği dinî bir değişim veya dönüşüm söz konusu mudur? Bu çerçevede Nakşibendîliğin istila sonrası oluşan yeni siyasal, toplumsal ve dinî tablodaki yeri ne olmuştur?

8) Bununla bağlantılı olarak belki daha karmaşık ve üzerinde hemen hiç düşünülüp araştırılmayan "Şiîlik ve Türkler" sorunsalından söz etmek gerekiyor. "Türkler neden Şiîliği değil, Sünnîliği kabul ettiler?" sorusunun cevabı aslında açık ve bellidir: Çünkü 10. yüzyılda Şiîliğin İmamiye kolu İran'da teşekkül sürecini henüz tamamlamakta; İsmâiliye ise coğrafi olarak Orta Asya'dan çok uzakta, Kuzey Afrika'da Fatimîlerle temsil edilmektedir ve nüfuz sahası henüz Türklere kadar uzanmamaktadır. İsmâilîliğin Nizarî kolunun İran'dan Türklerin yaşadığı Orta Asya'ya ve Anadolu'ya nüfuzu, ancak Moğolların 1256 da Alamut'u tahriplerinden sonra, oradan kaçıp dağılan ve kendilerini sufi kisvesi altında gizleyen dailer aracılığıyla olmuştur.

İşte Türkler ve Şiîlik konusunda üzerinde durulmayan asıl sorunsal budur. Bu sorunsal tartışılıp çözüme bağlanmadan Türkler arasındaki Alevîlik, Bektaşîlik gibi -bazı Türkiye tarihçilerinin tercih ettiği klasik deyimle- "Batnî" yapılanmaların anlaşılması mümkün değildir.

İkinci gruptaki sorunsallar ise kanaatimizce en az birinci gruptakiler kadar, belki daha da önemlidir. Mesela:

1) "İslam'ı kabul ettikten sonra Türklerin siyasal zihniyetlerinde ne gibi değişiklikler vukû bulmuştur?", "Siyasal hâkimiyet anlayışı yeni dinin siyasal boyutuyla nasıl bağdaşmıştır?" gibi birtakım sorular sorulduğunda, en azından Türklerin tarihte oynadıkları roller açısından bazı kazanımlar ve özellikler elde edip etmedikleri meselesi, kanaatimizce çok ciddi bir başka sorunsal olarak hâlâ ortada duruyor.

2) Türklerin Sünnî İslam'ı kabulleri hangi tarihsel şartların sonucudur? Bilindiği üzere Büyük Selçuklular 11. yüzyılın ortalarında Sünnî İslam'ı kabul etmek suretiyle konar-göçer bir kültürün temsilcisi olarak Horasan'a gelerek gelişmiş yerleşik bir kültürün ortasına oturdular. Böylece İslam dünyasının kaderini derinden etkileyecek bir konuma geldiler ve o tarihlerden itibaren bu dünyanın siyasi tarihinde en etkili faktörlerden biri, -sonraki gelişmeler dikkate alındığında- belki birincisi olarak yer aldılar ki bu büyük hadisenin iki asır sonraki en çarpıcı sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesine çıkmasıdır.

Türklerin Sünnî İslam'ı kabul etmelerinin, o tarihlerde İslam dünyasının Şîî İslam'la mücadele halinde olan mütebaki kısmının üstün gelmesine yaptıkları katkı, hamaset sınırlarının ötesinde henüz daha yeterince tartışılmış ve irdelenmiş değildir. Oysa bu mühim hadise sonuçları bugüne kadar uzanan büyük bir tarihsel olgudur. Bunun İslam dünyasının siyasi ve kültürel tarihinde hâsıl ettiği sonuçlar nelerdir? İslam bilim ve düşünce hayatının gelişiminde müspet veya menfi etkileri ne olmuştur? Bu etkiler bir gelişme ve yenilenmeyi mi yoksa bir durgunlaşmayı veya bir tarz dönüşümünü mü başlatmıştır? Bu iki tezin geçerlilik ve doğruluk payları nedir?

3) Belki bu ikinci grup sorunsalların en çarpıcı olanı, İslam'ı kabulden çok fazla bir zaman geçmeden, yaklaşık bir elli yıl içinde Buhara, Semerkant, Merv ve Belh gibi, eski Budist ve kısmen Maniheizt kültürün merkezleri olan kentlerin nasıl olup da İslam bilim, sanat ve düşüncesinin en güçlü üretim merkezlerine dönüşmüş olduklarıdır. Bu ilginç tarihsel olguyu nasıl açıklamak gerekiyor?

İşte -unuttuklarımız da dâhil- yukarıdan beri sıraladığımız şu hususlar, kanaatimce "Türkler ve İslamiyet" adındaki bu devasa tarih sorunsalının nasıl bir ciddiyet arz ettiğini biraz olsun gösterebilecek durumdadır. Bu sorunsallar tatmin edici şekilde halledilmediği sürece, Türklerin İslam'ı kabul tarihini ve bunun yarattığı sonuçları anlayabilmenin ve tatminkâr bir bilimsel izahını yapabilmenin mümkün olmadığını, sürekli biri birine zıt tezlerin yarattığı dalgalar içinde daha uzun zaman çalkalanacağımızı düşünüyoruz. Bu sebeple Türk tarihçiliğinin bu büyük sorunsallar yumağı üstünde ciddiyetle çalışmasının artık zamanı gelmiş olmalıdır. Türkiye tarihçileri bu sorumluluğu halen üzerlerinde taşımaktadırlar.